

La principale forteresse de Frize

Het terrein van het voormalige blokhuis van Harlingen

Het gaat niet goed met het terrein van het voormalige 16de-eeuwse blokhuis in de monumentale Friese havenstad Harlingen. Een groot deel van de – overigens recentere – bebouwing is inmiddels gesloopt. Daarnaast bestaan voornemens om het voormalige Weeshuis te slopen in het kader van verregaande plannen tot een herstructurering van het gehele Havenkwartier. Hoewel in de loop der tijden veel aan het oude blokhuis terrein is vernield, rechtvaardigen de nog aanwezige bouwkundige en archeologische resten een diepgaand onderzoek. Het in 1500 opgetrokken blokhuis markeert immers een draaipunt in de Friese geschiedenis als symbool van het in 1498 over Friesland ingestelde centrale gezag door de hertogen van Saksen.

Maar meer nog is het terrein van belang voor de Harlinger historie. Zo consolideerde het weerwerk letterlijk de vooruitgeschoven positie van Harlingen aan de Friese westkust en blokkeerde zijn aanwezigheid een proces van ruim drie eeuwen kustafslag. Een in mei 2000 door bureau RAAP uitgevoerde archeologische

verkenning toonde op ruim twee meter onder het maaiveld de resten van een overslibde terp aan, die minstens teruggaat tot de Romeinse tijd.

In 1500 werd op last van de hertogen van Saksen te Harlingen een blokhuis of artillerie-

fort gebouwd. Dit blokhuis lag ten zuiden van de havenmond en het beheerste zowel de stad en de haven als de toegangen tot het achterland. Daarmee werd de strategische ligging van deze meest noordelijke Zuiderzeehaven van Friesland en daarmee van de latere Nederlanden onderstreept. In de eeuw die volgde groeide Harlingen uit tot de belangrijkste haven van Friesland en de tweede stad van het gewest. Het Harlinger blokhuis werd tijdens de opstand tegen de Spanjaarden alleen maar belangrijker. Het grootste gevaar kwam destijds immers van de op de Noordzee, de Wadden en de Zuiderzee opererende Watergeuzen. Toen het met Spaansgezinde troepen bezette blokhuis begin februari 1580 door list in handen van de opstandelingen viel, verzuchtte de Spaanse landvoogd *Parma*, hiermee zijn 'principale forteresse de Frize' te zijn kwijtgeraakt. Voor de handhaving van hun macht over Friesland waren de blokhuisen van Harlingen, Leeuwarden en Stavoren onmisbaar, zowel

De ontgraven poort van het voormalige blokhuis in Harlingen, Rijksarchief Fryslan.

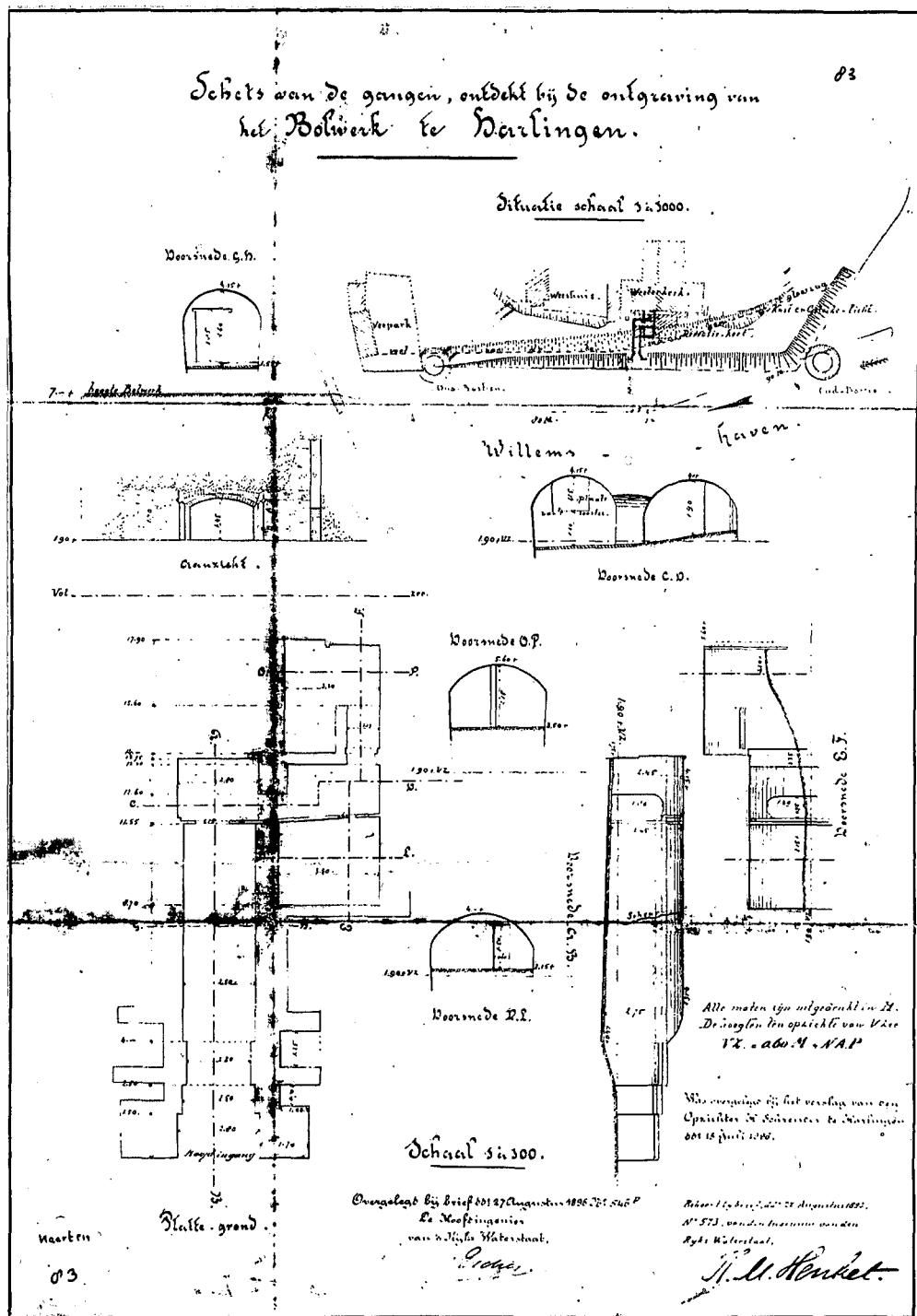
voor de Saksische hertogen als hun opvolgers keizer *Karel V* en koning *Filips II*. Maar ook qua kustverdediging zou het 'kasteel' nog eeuwen zijn stempel drukken op de havenstad. Sinds het in 1502 bijna door de zee werd verzwoegen, deden de Saksers en hun opvolgers er alles aan de zeewering ter plaatse in stand te houden.

De Vijverbuurt

Het blokhuis was, zoals wij hiervoor zagen, niet alleen van militaire betekenis. Het drukte ook een onmiskenbaar stempel op de naaste omgeving. Twee jaar na de overdracht van Friesland aan Karel V (1515) maakte de drost van Harlingen (tevens grietman van het omringende Barradeel) *Frits van Grombach* een begin met de herinrichting van het terrein tussen de oostelijke blokhuisgracht – thans het noordelijke deel van de Zuiderhaven – en de Kleine Bredeplaats. De bebouwing op het vierkante terrein werd afgebrand en het geheel goeddeels heringericht tot een esplanade, die diende als vrij schootsveld en exercitieterrein. Op een gedeelte van dit terrein werden 22 éénkamerwoningen (1547: 'knechts camers', gelegen aan de zuidzijde van de Vijverstraat, die nog heel lang de naam *Knechtscamerstraat* behield) voor het personeel van het blokhuis ingericht, waaraan nog heden de *Herenknechtenkamerstraat* herinnert. De huidige naam van de hier gelegen buurt, *De Vijver*, verwijst naar de verswatervijver die hier werd gegraven. Een onmisbare drinkwatervoorziening in de zeer brakke Harlinger omgeving. Ten zuidoosten van de Vijver werd een boomgaard ingericht. De naam van de nabije *Schritsen* (van het Duitse woord *schritt*: schrijden, i.e. exerceren) verwijst naar het militaire karakter dat reeds door de Saksers aan dit deel van de stad werd gegeven. De oude, haaks op de Voorstraatgracht of Riedslenk, staande stegenstructuur werd ter plaatse door deze ruimtelijke ingreep doorbroken.

Poortgebouwen

Het blokhuis zelf mat 115 meter (west-oost) bij 145 meter (noord-zuid). Op beide hoeken aan de zeezijde bezat de sterkte een tweetal rondelen, met een diameter van circa twaalf meter en muren van drie meter dikte, met een hoogte van circa 8 1/2 meter. In deze open torens met kantelen lagen geschutskelders of kazematten met schietgaten. Achter het noordwestelijke rondel bevond zich een kat of verhoogde geschutopstelling, direct gericht op de havenmond. Tussen de rondelen lag een circa tien meter dikke aarden wal, die iets lager was dan de torens. Op de zuidoosthoek bevond zich een bastion. De nabijheid van dit bastion was ongetwijfeld de reden dat de aan de westzijde van de *Groote Ossenmarkt* aanwezige oude *Zuiderpoort* weinig meer was dan een eenvoudig hekwerk. Een deel van de munitie was opgeslagen in de gewelven en gangen onder

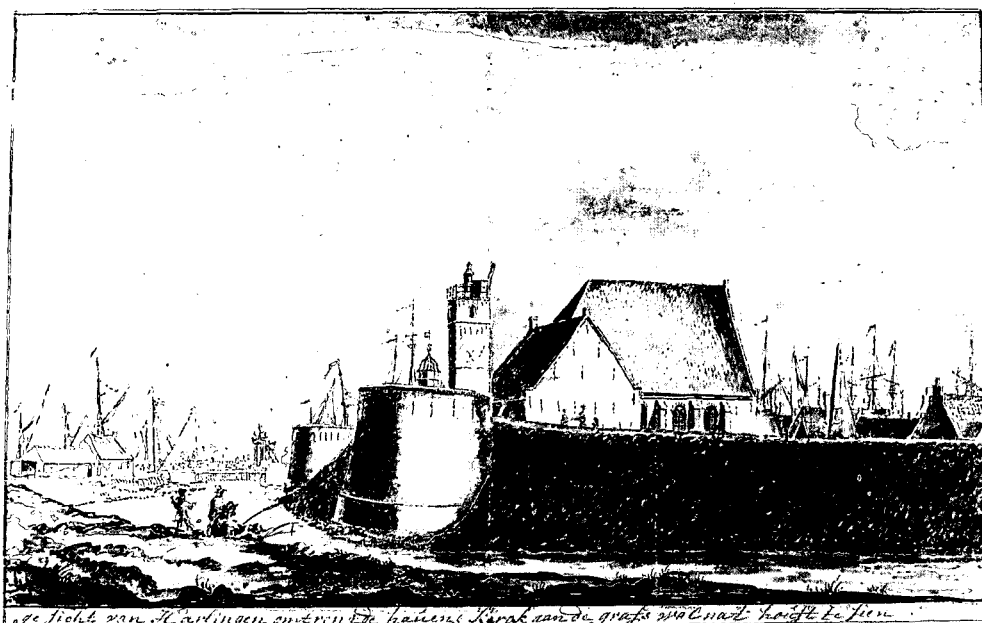
Schets van de gangen, ontdekt bij de ontgraving van het bolwerk. Rijksarchief Fryslan, verzameling kaarten, nr. 13253.

de torens en de wallen. Twee poortgebouwen verschaften toegang tot het terrein. In het midden van de westelijke wal lag een eenvoudig poortgebouw (in 1573: 'westerpoorten'), van waaruit de bezetting van het blokhuis op de zeedijk kon komen. In de oostelijke wal bevond zich op eenderde afstand van de noordoosthoek een veel fraaier en forser poortgebouw, dat gezien zijn proporties en excentrische ligging, kennelijk mede diende tot dekking van het noordoostelijke kwadrant van het fort. Het langwerpige gebouw was voorzien van een uivormige bekroning en het stond aan het

oostelijke uiteinde van de huidige, tamelijk brede *Weeshuisstraat*.

Blauwhuis en weeshuis

Op het blokhuissterrein zelf verrees – omringd door hoge aarden wallen – een aantal gebouwen rond een centrale open ruimte. In het midden tegen de westelijke wal stond het zogeheten *Blauwhuis* dat – voorzien van een in 1530 aangebouwde uitzichttoren, die naderhand als vuurtoren fungeerde – diende als zetel van de drost of kastelein. Het gebouw was onderkelderd ten behoeve van de opslag van graan en ander proviand, waarvan in 1530 gewag wordt gemaakt. Ten noorden van het *Blauwhuis* bevond zich een tweetal langwerpige gebouwen waarvan het ene tot brouw- en bakhuis diende

Pentekening van Pieter Idserts Portier, ca. 1750, van het kasteel van Harlingen, afgebeeld in Frisia illustrata, pag. 115.

en het meest noordelijke ('den Lootze') voor de opslag van munitie. Het oude Weeshuis-complex bevat ongetwijfeld restanten van deze loods. Na verwijdering van een deel van de 19de-eeuwse stuclaag kwamen rooswinkels tevoorschijn. Aan de oost- en zuidzijde bevonden zich de verblijven van de manschappen, waarbij het open middenterrein tot exercitieveld diende. Een van de gebouwen aan de zuidzijde hield het als Stadsstimmerhuis tot in de jaren 1980 uit en werd toen gesloopt. Gemiddeld genomen was het Harlinger blokhuis bezet met 150 manschappen. Op het blokhuissterrein moet naar analogie van de Sint Annakapel op het Leeuwarder blokhuis ook een kapel hebben gestaan, maar de vogelvluchtkaarten en plattegronden geven geen aanwijzing waar deze zich bevond.

Rondelen

Nadat het blokhuis op 5 februari 1580 in handen van de opstandelingen kwam werd op instigatie van *Willem van Oranje* onmiddellijk overgegaan tot een omvangrijke, reeds in 1565 voorgenomen, stadsuitleg. Tezelfdertijd werd het Blokhuis aan de stadszijde geopend door middel van het slopen van het grote poortgebouw, het zuidoostelijke bastion en het planeren van de wallen aan de noord-, oost- en zuidzijde. De befaamde, uit circa 1610 daterende vogelvluchtkaart van de Harlinger stadsbouwmeester *Jacob Lous* laat zien dat men naast het Blauwhuis en de Lootze, de bebouwing langs de zuidelijke wal had laten staan. Dat gold ook voor de beide westelijke rondelen met de daar tussen gelegen wal, waarin de westervoort van het blokhuis inmiddels was dichtgezet. Beide rondelen werden ter gelegenheid van de

zuidelijke uitbreiding van de stad (1597-1600) opgenomen in het meest westelijke van de acht bastions die de stad sindsdien omringden. De oostelijke Blokhuisgracht werd als Oosterhaven geïntegreerd in de in 1597 tot stand gekomen Zuiderhaven. De noordelijke en zuidelijke blokhuisgrachten werden gedeeltelijk, respectievelijk in zijn geheel gedempt.

Latere ingrepen

In de snelgroeiende stad was weldra behoefte aan een tweede Godshuis naast de bestaande Grote Kerk. Daartoe werd het Blauwhuis omgebouwd en op 3 november 1650 in dienst genomen. De toren bleef – tot aan de ineensloring in 1758 – dienst doen als vuurtoren. De 'Lootze' werd blijkens het nog bestaande poortje in 1546 gebouwd door de toenmalige drost en olderman van Harlingen, tevens grietman van Barradeel, de in 1560 overleden *Christoffel van Sternsee*. Het werd na de inname van het blokhuis ingericht tot stadsweeshuis. In de eeuwen na 1600 werd het voormalige blokhuissterrein geleidelijk aan opgevuld met bebouwing. Ten westen van de als zeewering in gebruik zijnde oude wal van het voormalige blokhuis werd in 1851 de Willemshaven gegraven. Deze plaatselijk als het Dok bekende haven werd van rijksweg in 1890-1891 en in 1895-1896 verruimd. Tijdens de laatste ingreep werd de wal afgegraven, mede in verband met het doortrekken van het spoorwegemplacement. Vervolgens (1897) werd overgegaan tot de sloop van de Westerkerk, het restant van het oude Blauwhuis. Op deze plek verzezen een nieuw belastingkantoor, een havenloods en een schaftlokaal (thans kantoor van de waterpolitie).

Onderaardse gangen

In het kader van de laatste verruiming van het Dok werd het westelijke bolwerk van het voormalige blokhuis ontgraven. Bij die gelegenheid

kwam een bijna veertien meter lange, gemiddeld 2,5 meter brede gang (poterne) tevoorschijn die het restant was van de voormalige Westervoort van het blokhuis. De entree van de gemiddeld 2,5 meter hoge gang was met 1,45 meter zeer laag. De hoogte van het plafond nam af naarmate men dieper in het bolwerk kwam, uiteraard met de bedoeling om het doorschieten van vijandelijke projectielen zoveel mogelijk tegen te gaan. De gang had om diezelfde reden tevens een zogeheten gebroken as. In totaal werden in 1896 drie gangen teruggevonden. Daarvan liep één tussen het noordwestelijke rondel en het latere Weeshuis, voorts een gang tussen de rondelen en tenslotte de eerdergenoemde gang tussen de westervoort en de toren van het Blauwhuis, alias de in 1758 ingestorte vuurtoren. De afstand tussen de westelijke muur van de Westerkerk en de voet van het oude bolwerk dat in 1896 werd afgegraven bedroeg twintig meter, waarvan zeventien meter gang. Daarvan werd het meest westelijke deel met de oude wal gesloopt, waarna de spoorlijn werd doorgetrokken, terwijl vermoedelijk ook het restant met de egalisatie van de wal goeddeels verdween. De Westerkerk zelf werd in het jaar daarop geamoveerd.

Appartementencomplex

Op het terrein waar de kerk had gestaan rooide men vervolgens de Dokstraat waarbij over de oude westelijke gang een schaftlokaal voor de bootwerkers tot stand kwam. Het vrijgekomen terrein ten westen van het Weeshuis, de oostelijke Dokkade, werd in 1901, resp. 1920 bebouwd met het havenkantoor (respectievelijk belastingkantoor) en een loods van de General Steam Navigation Company, waarvan de laatste onlangs werd gesloopt. Het ligt in de bedoeling op dit terrein een appartementencomplex met vijf woonlagen te bouwen. Aan het gemeentebestuur van deze meest monumentale stad van Noordoost-Nederland de taak om dit kostbare en essentiële deel van haar rijke verleden te behoeden voor de vergetelheid en verder verval.

Drs. M. Schroor is geograaf en publicist te Leeuwarden.

Literatuur

Jager, Alexander, 'Enkele blokhuisen in Friesland rond 1500'. *De Vrije Fries* 74 (1994), 7-20.

Jager, A. & A. Kooistra-Bokkinga, 'Het Kasteel van Harlingen'. *Westerbeem* 43, nr. 3 (juni 1994), 101-111.

Schroor, Meindert, 'Harlingen vóór 1550: enkele kanttekeningen bij de laat-middeleeuwse stad'. *Fryslân* (1996-2), 15-18.

Schroor, Meindert & Charles van den Heuvel, *De Robles atlanten. Vestingbouwkundige plattegronden en een verslag van een veldtocht in Friesland in 1572*. Leeuwarden, 1998.